

DESPRE ACTIVITATEA MONETĂRIILOR VEST-PONTICE DOBROGENE ÎN PERIOADA PREROMANĂ (SECOLELE V-I A. CHR.). UN STADIU AL PROBLEMEI

Gabriel Talmațchi

Abstract

From a certain historical perspective, the coin has represented the fundament of social evolution, either as an element that ensured the cohesion of the civic body, or as a means of payment for one's needs, for the progress of the economy and commerce developed by its issuer. It has depended, through all its functions (means of payment, measure of value etc.), on the existing context, favourable or not to its emission and circulation, as it was the expression of a necessity and, last but not least, of a play of interests. The Greek world created and employed an extremely complex instrument, both from an economic and social point of view and also from a symbolic one. The coin's role evolved and amplified, passing through the archaic, classic, and Hellenistic eras, and each historic stage made its iconographic, epigraphic or weight mark.

The Greek colonization initiated on Dobruja's coast of the Euxine Sea, most probably the result of the maritime aristocracy's interest, has brought about the gradual attraction of local communities in the economic system of the Greek world. One of the fundamental elements for its progress was the coin. It had been created to serve, among other things, as a means of exchange for the commercial transactions in a favourable social and economic framework. The selection of a favourable territorial position, the establishing of a peaceful contact, subsequently developed from a commercial and social standpoint, initially occasional and then turned into a lasting one, represents the necessary steps for the creation of colonies, chiefly colonies of Miletus. Concerning the economic and commercial relations, one can trace successive stages, starting from the expansion of the merchandise (produced in other centres), then the expansion of the authority and of the prestige in the context of producing the respective merchandise under their own administration (the coin played a very important part from this point of view, as a symbol and less as a monetary unit, at least in the archaic period), and only then the political territorial expansion. In this sense, the designation of some clear economic responsibilities, in a well-organized framework, adapted to all the possibilities offered by the current or only occasional realities (in this case, unsystematized), have become necessary milestones in the economic-commercial evolution of the Greek colonies. And these realities, also illustrated by the existing relations with the *chora*, have predominated for a long time.

The founding of the three Greek colonies of Histria, Callatis and Tomis, during the 7th – 6th centuries B.C., at chronologically close intervals, has allowed for a gradual installation of an advanced civilization, which has found partners and collaborators in the autochthonous world near the seaside and inside the territory entitled Scythia Minor during the second half of the 3rd century B.C. In the course of time, the political, military, economic and commercial relations were prejudiced because of the various shifts in the balance of power. The complex relations between the native communities and the Greek poleis from Dobruja, has represented a preferred subject for the scholars preoccupied with the analysis of the Carpathian-Danubian-Pontic space in the ancient era.

During the initial period of contact, the production of the arrowhead-coins by the Greeks from Histria and from other centres stemming from Miletus was necessary for the easy flow of commerce – if we accept their purpose as means of exchange –, the simplification of actual commerce and the attraction of the locals in an economic process that has influenced them, from many points of view. The local population gradually became a significant component even among the colonies from the Western and North-Western regions of the Pontus. This way, a privileged auxiliary instrument of commerce was created, with a defined and standardized shape, which probably had a “legal” value, one guaranteed by the local authority, with a close weight standard, but which did not possess all the characteristics and functions of the Greek coin. At this stage of the research, we do not know if all the colonies of Miletus have cast arrowhead-coins, but if such a situation had existed, it would have appeared as early as the middle of the 6th century B.C., and it would have been accepted in the Greek – autochthonous communities and probably solely autochthonous communities starting with the second half of the same century.

Bearing several names of ingot-coins, “currency, but not coins”, pre-monetary signs, monetary sign-objects, coin-objects, pre-coins, arrowhead-coins and coins of peculiar shape, the pieces at issue have appeared as a response to the immediate necessities of the local market, also demanded by the development of the rural and urban local productions. The development of the commercial relations in areas of influence and direct control, required the appearance of a standardized and determined form, both from an economic and artistic standpoint. The most important function, however, is the economic one, as such coins have already been labeled as means of payment, both in the Greek-native environment and in the chiefly Greek one, inside the cities or in the economic and political sphere of influence. Their circulation and acceptance in transactions is due to their shape and not necessarily to weight, which is variable and can be also understood in direct connection with the moment of its use and the context of the manifest colonial incipient realities of the Western coast of the Euxine Sea. Their usual finding spots, either stray finds or hoards, substantiates these hypotheses.

Finally, we should make some additional remarks concerning these monetary signs. It seems that most of the pieces of this type from the first group have a shape that has no connection to the willow leaf or with the laurel leaf. Rather, after personal observation, these might illustrate, in terms of shape (including nervures, etc.), an olive leaf. Also, the monetary signs adapted from battle arrowheads, from the second group, could be the work of natives interested in procuring the exchange signs sought on the local market. In this respect, we have also taken into account the fact that these monetary signs, from the second typological group, have been discovered in contexts (including archaeological ones) in which “classical” battle arrowheads appear. They appear starting from a few items and going to tenths or even hundreds, mixed with the ones considered to be monetary signs.

During the autonomous period, the Greek coin has represented a complex universe created by the Greek economic, political, artistic and religious genius. In the typical 5th century B.C. Greek world the coin's emission acquires an almost generalized nature, as it was an expression of a city's decision to issue (in other words, a sovereignty), by the engraving of the local emblems, and to possess an instrument in sufficient circulatory quantity, with a defined value, imposed by an internal exchange rate, in accordance with the interests of the authority. The first emissions appear in Histria from the 5th century B.C., in Callatis from the 4th century B.C. and in Tomis from the middle of the 3rd century B.C.

We notice for Histria's coinage the use, during the archaic age, of what is known as *quadratum incusum*, as we can see on the first local silver emissions. We think that their value was initially chiefly symbolic and conventional. Also, as is the case with the rest of the Greek world, the archaic coin had economic, social and, last but not least, symbolic attributes. On their obverse, the two heads of one or two divinities are represented. This representation remains an “unique phenomenon” which must be appreciated with the importance of its rarity. The fact that Histria's coinage has remained faithful to the respective representation for quite a few centuries proves a clear conservative iconographic and stylistic tendency that can be explained from several points of view, including the economic one. The emblem of the city, the eagle on the dolphin, present chiefly on silver coins, but also bronze ones, visibly stands out like the pieces of other Greek centres, in a constant and even quasi-predominant way, for all the types issued during the autonomous period. Also, the frontal representation of a human or mythical figure is extremely old in Greek monetary art. The characteristics of the first style and weight group are archaic severity, pearled or curly hair; of the second one – archaic semi-severity, sinuous-curly hair, disheveled, a figure with very individualized details, expressive; the ones of the third group (purity of the lines, sobriety of the depiction and elegance of the detail); the ones of the fourth group (it imitates, mostly, the aforementioned style, but, in general, the coins lose their quality and artistic expressiveness). These make up a representative set for the artistic capacities of the local coinage, with certain influences from the archaic, classical and Hellenistic Greek world.

Nevertheless, from an iconographic point of view, the artistic style of depicting the common details from the obverse and the reverse is very similar with the one that appears on emissions of the types Istros, Helios, Dionysus and Apollon (of small dimensions) which have insignia on the reverse. Also, the weight of the analyzed item is much lower than the drachms issued in Histria, even for the last pieces of the fourth group, of only two grams, approaching the weight of the pieces enumerated above (bronze). In the second group, several variants are present. A first variant is made up of pieces that display the insignia A on the reverse, but the depiction details of the obverse and of the reverse are very poor. Also, the legend is rendered incorrectly. On the obverse, the two faces are extremely schematized; moreover, one of the characters displays four eyes and two noses. A second variant, which is much better known among finds, displays a crude pill, oval in general, and we must emphasize again a schematism pushed to the extreme on the obverse and the reverse, while under the dolphin there are different symbols.

The bronze coins with a wheel, cast and less frequently struck, were issued in significant quantities, and we can identify, from the point of view of the circulation at very large geographical distances, but also chronological ones, as they were found "in re-utilization" even in contexts from the 5th – 6th centuries. The period of the 4th – 3rd centuries seems to be characterized, from the perspective of the activity of the local coinage, as one of regular striking, manifested also through a significant abundance of the monetary types in silver and bronze, accompanied by an economic and commercial expansion, chiefly in the native environment within Dobruja and north of the Danube. Towards the end of the mints' activity, one can notice a marked decline of the style of rendering, tendencies of "barbarizing", sometimes perhaps even negligence in the iconographic depiction, as well as an ample reduction of the numbers of items for each monetary type separately.

Many aspects of the monetary symbolist art in Histria are connected with the cult of Apollon, either *Iatros*, or the *Dolphin*. The monetary artists in Histria, with the exception of a few elements present also in the Greek world have demonstrated their originality in their manner of rendering some mythological elements, as they were loaded with a deep, authentic symbolism. Each monetary series emphasized the personality in the craft of the engravers, acquiring official and sacred features, a fact seen also at Olbia. Also, we have identified slight stylistic modifications almost in every monetary type made of bronze, confirming the fact that there were several stages of creation, quasi-multiple obverse and reverse dies and, implicitly, a continuous interest of issuing them as a divisionary coin, depending on the local and extra-local economic-commercial and financial realities.

Aside from the already mentioned deity, we can also enumerate Istros, Demeter, Dionysus, Helios, Apollon on the omphalos, Athena, Apollon (god head on the obverse, right faced, laurel branches wreath; on the reverse the eagle with dolphin (emblem of the city), in some cases with laurel branches, in other cases with wheat ear in vertical position; a later variant has on the obverse a thyrsus behind the head), Istros (the Danube river personification on the obverse of the coin – a face with a beard and horns – the river deity, and on the reverse of the coin an aquila on the dolphin), Demeter (the goddess head covered by a veil, oriented to the right, on the obverse, an aquila on the dolphin), Dionysos (on the obverse, the god's head with a crown of ivy, oriented to the right, and on the reverse either a bunch of grapes or two bunches of grapes linked on a stalk, either only an ivy crown inside a *caduceus* can also be noticed. Helios, on the obverse, the deity head seen from the front with a crown of radiary rays-the god Sun, identified in time with Apollon, and on the reverse of the coin the aquila on the dolphin, Hermes (on the obverse appears the god head covered by petasos and on the reverse of the coin the aquila on the dolphin, either *kerykeion*, either only a crown, Apollon on the omphalos (on the observe of the coin the god staying on the omphalos, holding an arrow in the right hand and resting his left hand a bow, or in a single case on a *lyra*), Athens (on the obverse there is the goddess face bearing a helmet, on the reverse appears the aquila on the dolphin) etc.

On the coinage of Callatis we find the images of Heracles – it is one of the most common presences in the Greek world – (on the silver issues, his young face oriented to the right, covered on the upper part by the Nemea lion skin, according to an "image" famous in the mythology, on the reverse of the coin there is a series of accompanying symbols, known as attributes of these deities, like a bag with arrows and the club, to which we add a wheat ear symbolizing one of the most important occupations, meaning cereal cultivation and the development of an intense trade with these goods in a great demand in the whole Hellenistic world. In the case of the bronze issues, the mentioned deity appears on the observe of the coin seen from the profile with or without a beard, but this time with a crown of laurels and sometimes holding a club on his shoulder, while on the reverse there are either implements such as the bag with a bow and the club, and again the wheat ear), then Apollon (on the obverse of the Callatian coins his head, seen from the profile to the right was covered by a laurel crown, the reverse of the coin presenting a tripod, one of the classical attributes of the deity, in this case placed between two laurel branches, with a wheat ear in the right field); Dionysus appears on two different series according to the obverse type; (on one of them there is a panther jumping to the right, with a *thyrsos* in the left field, while on the second type there is an ivy crown, accompanied by a *thyrsos* in the left field); Demeter (is represented on the observe of the Callatian coins wearing a veil, profile oriented to the right, accompanied by a ear crown, and on the reverse there is a wheat ear smaller or larger in diameter, in a circular pattern, or sometimes only ears vertically set to the right or only an ear oriented to the right); Hermes (on the observe of the coins there is represented the head of the deity, very young, this young face would include the second category of representations in the Greek world-oriented to the right, covered by a *petasos*, and on the observe either the *caduceus* of Hermes, or a *kerykeion* and a club), Artemis (head of the deity on the obverse, and on the reverse, sometimes a quiver with arrows, or some other times only the bag oriented to the right), Athens (on the observe the

head of the deity to the right, wearing a Corinthian helmet, and the reverse displays either a club or a wheat ear and a shield, or a laurel crown, accompanied sometimes by a *kerykeion*) etc.

For the coinage of Tomis, we mention Apollon (on the obverse there is the head of Apollon wearing a crown of laurels included in a pearled circle-with long hair to the back of the head and curled hair and on the reverse the image of a tripod, the small pieces, similar as monetary type, seem to have on the obverse, upon the tripod one globula; very rare among finds is another series of Apollon type – larger pieces – representing on the obverse the head of Apollon to the right, with long hair to the back of the head and curled hair and on the reverse an aquila, sitting to the right with stretched wings, inside of an oak crown), the Great God (the head of the Great God – on the obverse, in profile, oriented to the right, with pearl circle, bearing a beard (including mustache), long hair, and on the reverse of the coin an aquila, sitting, oriented to the right, rarely to the left, with screeched wings, represented inside of an oak crown linked in the lower part with a bow), Zeus (very rich number of series, on the obverse with the head of the Zeus, in profile, oriented to the right, with bearing a beard, and on the reverse with two protom horses and two stars (with six or eighth rays), sometime with ear, sometime bell between two stars with eighth rays), the Dioscuri (joint heads on the obverse, with frigidian caps, and on the reverse of the coin appearing two horses oriented to the right), Demeter (the head covered by a veil, oriented to the right, on the reverse, ear and two stars with six or eighth rays), Hermes (on the obverse, the head of the deity, very young, covered or not by *petasos* to the right, and on the reverse either the *caduceus* of Hermes, or a *kerykeion* between two caps), and Athena (on the obverse the head of the deity to the right, wearing a Corinthian helmet, and the reverse shows an owl sitting right, with screeched wings), etc.

Every deity that appears on coins is accompanied by the majority of their attributes. We must draw the attention on a number of outstanding representations from the point of view of artistic quality, with various anatomic details of the face. This would only be a simple clue to the rich religious life manifested in Histria, but also in the other two colonies in Dobruja, as we shall see.

The great quality of the images from the period of the 4th – 3rd century is not surprising, given what Hellenism represented in many other artistic fields. During the classical period, we witness the generalization of the appearance of the head of a divinity on the obverse and on the reverse the accompanying attributes. Every deity that appears on coins is accompanied by the majority of their attributes. Usually, all the types existing for every issuing centre is defined by a local deity. At the same time, we must not neglect the possibility that many representations of the monetary iconography were inspired from the art of the local temples, from the sculpting of statues etc., although the artistic inspiration could very well be due to the universal Greek art, characteristic to every Hellenic community and to all of them, at the same time. We could maybe infer, in this respect, an influence of some workshops from southern Italy, at least theoretically, the same way that an artistic influence of Athens can be identified in the iconography of the same workshops from the south of the Italic peninsula.

The choice of a certain monetary standard, in accordance with a system adopted by each city represented a necessity and the initiative of its modification in the course of time depended on the realities of the area or of the period and the necessity of quantity and quality control for the coins that were under surveillance. In what concerns our area as well as others from the Greek world it can be noticed that various weight systems can be used either simultaneously, or in a chronological succession. The study of the succession and identification of the weight systems in the course of time is a difficult process, more so as the weight of the surviving specimens is affected by a multitude of factors (including the “*al marco*” system, which was present in the west of the Euxine Sea), which can direct us fairly easily towards wrong appraisals. In this respect, a larger or smaller difference in weight from one coin to another does not necessarily require the minute search of a correspondence in another monetary system. We must also stress the fact that, for the silver coins from Histria from the autonomous period, the weight margin for large denominations oscillates, during 300-350 years of emissions, up to 5 g! Also, a direct ratio was identified between the artistic style of depiction and the weight of the coin in general.

The metrological research concerning the Greek cities from the left side of the Euxine Sea is still far from being completed, given the succession of the monetary systems present in the three colonies, clearly different, along with the strong differences manifested within each monetary system, and they are not absolute phenomena. To this we could add other very complex problems on which we do not want to dwell any longer. However, the current information is far from being satisfying, even if we only take into account the deterioration created through circulation, the various deteriorations expressed in accidental losses, either mechanic (including the process of countermarking), or pertaining to the weather conditions and, why not, to moneyers' negligence. It was noticed by

analyzing different Greek monetary series that there can be pieces belonging to the same monetary type with dispersed weights, and the differences are significant. The extremes would signify fractions or multiples for a value that is characteristic to the market to which it was meant and for which it was utilized. Caution is required when offering certain values to the bronze pieces issued by the west-Pontic cities from Dobruja, as it happens rather frequently in the case of numerous other bronze coins of the various cities of the Greek world. Either submultiples or inferior units of the monetary system, they have been made so as to ease internal transactions and only rarely and then just accidentally (for the 5th century B.C.) the external ones.

The chronology that was established for the emissions of the West-Pontic cities cannot be concluded now, because it is not easy to ascertain, since there are several points of view, and the chronological reference points are limited to data provided by finds, especially the ones coming from hoards. Nevertheless, the record of the data and their systematizing can offer pertinent clues which, naturally, cannot transform into definitive certitude. However, we must outline the chronological intervals that we have taken into account, including the ones from our point of view. For starters, we notice the fact that the evolution of the process of colonization in the Greek Occident allowed for the issuing of coins starting with the first half of the 6th century B.C. and the acquiring of exceptional features in the course and towards the end of this century.

All three cities have known, within their monetary workshops, the use of countermarks. While Histria has a more reduced contribution in this respect, Callatis and Tomis possess a wide variety of countermarks. In the case of the earliest colony and also the main monetary workshop, Histria, countermarking was used on the bronze coins but much less than we would have expected. The ones that exist have been applied mostly on coins of large flan, of the types Apollon, Demeter and Apollon on omphalos, but also on the small ones, of the type Istros. To these, we add the presence of the countermarks "from Histria", on emissions from other issuing centres. Callatis, in its turn, has got countermarks applied on autonomous bronze issues, considered to be some of the most beautiful of the entire Greek coinage, through its remarkable artistic quality on its own monetary types, Demeter, Dionysus, Heracles and Apollon, but also on issues from other centres. Tomis fits into the category of the most prolific Greek cities from the Pontic basin, in what concerns the countermarking process. Tomis' issuing of a representative number of coins of large dimensions allowed for their countermarked utilization, frequently during the 2nd - 1st centuries B.C. In terms of monetary types subject to the process of countermarking, we can mention the types Apollon, the Great God, the Dioscuri, Demeter and Zeus. The heads of numerous divinities from the Greek pantheon are represented in an overwhelming proportion, in profile to the right, adapted to the circular shape of the coin, and the detail is handled, especially in its first part, with great care (the same deities also appear on coins issued by the three west-Pontic colonies from Dobruja during the autonomous period and not only), and to them we can add a lyre, or the emblem of the city of Histria.

These divinities are Apollon, Helios, Demeter, Hermes, Athena, Artemis, etc. For each and every workshop, the most common countermarks are the following: at Histria, the ones with Helios, Hermes and Demeter; at Callatis, the ones with Hermes, Artemis, Demeter and Athena; at Tomis, the ones with Hermes, Athena, Apollon, Demeter and the four-spiked wheel. As a general rule we can notice the tendency of countermarking the pieces of large flan, the destruction of the reverse in some cases – a fact which is due, as a rule, to the technical procedure, etc. It is possible to identify two periods of countermarking, for which the exact chronological limits are difficult to trace. We notice a first category of countermarks with a large diameter, almost as large as the entire flan and a second one, with countermarks of average and small size, sometimes overlapping.

In general, the types of countermarks of the three workshops are limited, as their applying. We must also point out the possibility of countermarking some pieces (outside the local coinage), only to be accepted on the internal market. Nonetheless, the use of this procedure, probably during the 2nd - 1st centuries B.C., reveals the fact that the cities were no longer capable to procure, locally or from imports, the metal resources needed for the striking of additional coins, necessary in the economic and commercial process. In this respect, it is difficult to say if we are talking of a general crisis in the Greek world or only of a local/regional one. Countermarks appear singularly, sometimes in groups of two, three or even four, offering the possibility of formulating some hypotheses regarding the repetition of this procedure several times in a row, in our case, on the same coins, or on the same side. Also, it has been suggested for a long time, at the hypothetical level, that some successive financial reforms might have existed in the case of this workshop. However, the same countermark on the same type of coin has not been placed on the same spot, and this varied rather often. Also, the same type of countermark can have variable dimensions. The differences in diameter of the same type of countermark could also suggest different dating.

We are certain of the fact that a type of countermark can be imprinted several times, from a chronological point of view, within the same city. It is likely that such differences are not significant, but they can stretch on a decade even. We also do not believe in the correlation between a certain monetary magistrate present on a coin and a certain countermark. The eventual situations can be unquestionably considered exceptions and anomalies in the general process of countermarking on the coinage of the three colonies under discussion. Perhaps we should talk, in general, even of a monotony of the types, depending on the characteristic and the origin of each city, although there are details of rendering, especially iconographic ones, which have variations and significant differentiations, probably also owing to slight occasional modifications. The portraits on the countermarks have been made by engravers or skilled artists who, alas, will remain forever unknown. At the same time, we must state that the iconographic and, implicitly, the die differences, sometimes just pertaining to detail, present from one countermark of the same type to another, makes us think of the partitioning of the issuer's origin. Naturally, where a certain monetary type is issued by one city only, the countermarks with the face of the same deity surely belong, first and foremost, to the respective monetary centre. It is also true that certain countermarks, as a type, belong to several centres, since they appear on coins of a different issuer. In other words, we would attribute some countermarks on the basis of monetary tradition, but we believe it is still too little in order to obtain certainties, lacking further evidence. From our point of view, this problem continues to be subject to investigation, depending also on the enriching of the current body of evidence. We must also identify on the coins issued by the three West-Pontic colonies from Dobruja the presence of some countermarks which belonged to other centres.

Towards the end of the 1st millennium B.C., the three west-Pontic cities, in a special political context typical for the period, have issued posthumous coins of the pseudo-Alexander and pseudo-Lysimachus type, made of silver and gold, until the 1st century B.C. Some of the reasons for their issuing have been the aid given to the military efforts of Mithridates VI Eupator, and also the payment made by the Greek colonies to some political chieftains who belonged to the indigenous population, usually North of the Danube.

Moneda a reprezentat, dintr-un anumit moment istoric, fundamentul evoluției societăților umane, fie ca element ce asigură coeziunea corpului civic, fie ca mijloc de plată pentru nevoi, pentru bunul mers al economiei și comerțului. Ea a depins, prin toate funcțiile sale, (mod de plată, măsură a valorii etc.), de contextul existent, favorabil sau nu emiterii și circulației sale, fiind expresia unei necesități și, nu în ultimul rând, a unui joc de interese. Lumea greacă a creat și a folosit un instrument economic și social extrem de fin (Seaford 1994 *passim*; Von Reden 1995 *passim*; Grandjean 2001 11). Rolul monedei a evoluat și s-a amplificat trecând prin epoca arhaică, cea clasică și elenism, fiecare etapă istorică punându-și totodată amprenta iconografică, epigrafică și ponderală asupra ei. Din punct de vedere simbolic, moneda a fost o caracteristică a unui polis, independent sau autonom (Will 1987 102).

Colonizarea grecească desfășurată pe coasta dobrogeană a Pontului Euxin, rezultat probabil al interesului aristocrației maritime (Alexandrescu 1986 63), a adus după sine atragerea treptată a comunităților locale în sistemul economic al lumii grecești, unde unul din elementele fundamentale pentru bunul său mers era moneda. Aceasta a fost creată pentru a servi, printre altele, și ca mijloc de schimb pentru efectuarea tranzacțiilor comerciale într-un cadru socio-economic favorabil. Selectarea unei poziții avantajoase teritoriale, realizarea unui contact pașnic, ulterior dezvoltat din punct de vedere comercial și social, la început ocazional și apoi transformat într-unul de durată, reprezintă pașii necesari realizării de colonii, cu precădere milesiene. Etapele, în ceea ce privește relațiile economice și comerciale, au fost succesive, cu intermitențe, pornind de la expansiunea mărfii (produsă în alte centre), apoi expansiunea autorității și a prestigiului pe fondul producerii în regie proprie a mărfurilor respective căutate (moneda jucând un rol foarte important din acest punct de vedere, ca simbol și mai puțin cu rol de economie monetară sau circulație monetară măcar în perioada arhaică), abia apoi expansiunea teritorială politică. În acest sens, desemnarea unor responsabilități economice clare, într-un cadru bine organizat și adaptat tuturor posibilităților oferite de realitățile curente sau doar ocazionale (în acest caz nesistematizate), a devenit jalon necesar în evoluția economico-comercială a coloniilor grecești. Și aceste realități ilustrate și prin relațiile existente cu lumea din *chora* au prevalat o bună bucată de vreme.

Întemeierea celor trei colonii grecești Histria, Callatis și Tomis în secolele VII-VI a. Chr., la intervale apropiate cronologic, a permis instalarea graduală a unei civilizații avansate din multe puncte de vedere, ce a găsit parteneri și colaboratori în cadrul lumii autohtone, din apropierea litoralului și din interiorul teritoriului numit în a doua jumătate a secolului al III-lea a. Chr. „mica Scitie” (Avram 2003 280). În timp,

relațiile politice, militare, economice și comerciale au avut de suferit din cauza modificării raporturilor de forțe sau a apariției unor puteri ale momentului, ce au schimbat pentru o anumită perioadă de timp echilibrul existent. Această temă, a relațiilor complexe dintre comunitățile autohtone și polisurile grecești dobrogene, a reprezentat un subiect predilect pentru cei preocupați de analiza spațiului carpato-danubiano-pontic în epocă antică.

În perioada de început a relațiilor dintre coloniști și localnici, producerea probabilă a vârfurilor de săgeți-semne monetare de către grecii din Histria și din alte centre milesiene a fost necesară pentru fluidizarea comerțului – dacă se acceptă destinația lor ca mijloc de schimb –, simplificarea schimbului propriu-zis și atragerea localnicilor într-un proces economic ce i-a influențat din multe puncte de vedere, ei devenind treptat o componentă semnificativă chiar în cadrul coloniilor vest și nord-vest pontice. Se crea, pe această cale, un instrument auxiliar privilegiat al comerțului în procesul schimbului, sub o formă definită și standardizată, ce avea, probabil, o valoare „legală” și garantată de autoritatea locală, cu un sistem al pondului cvasi-creat, dar care nu a deținut chiar toate caracteristicile și funcțiile monedei grecești. În acest stadiu al cercetărilor, nu știm dacă toate coloniile milesiene au turnat vârfuri de săgeți-semne monetare, însă dacă ar fi existat o asemenea situație ar fi trebuit să apară încă de pe la jumătatea secolului al VI-lea a. Chr. și acceptată în comunitățile greco-autohtone, probabil și doar autohtone, începând mai ales cu cea de a doua jumătate a aceluiași secol. Din punctul nostru de vedere, am avea de făcut câteva scurte precizări privind aceste semne monetare. Astfel, în prima grupă, credem că cea mai mare parte a pieselor de acest gen au o formă ce nu are legătură neapărat cu frunza de salcie sau cu cea de laur. Mai degrabă, după observații personale, acestea ar ilustra, ca formă (inclusiv nervuri etc.) o frunză de măsline. Asemănarea ni s-a părut absolut izbitoare, iar semnificația lor, în acest caz, nu credem că mai este cazul să o explicăm. De asemenea, semnele monetare adaptate din vârfuri de luptă, din cea de a doua grupă, ar putea fi opera autohtonilor interesați de procurarea semnelor de schimb căutate pe piața locală. În această ordine de idei, am ținut seama și de faptul că aceste semne monetare, din cea de a doua grupă tipologică, sunt descoperite în contexte (inclusiv arheologice) în care apar și vârfuri de săgeți de luptă „clasice”, de la câteva exemplare până la zeci sau chiar sute, amestecate cu cele considerate ca semne monetare.

Emiterea monedei capătă în lumea grecească, specifică secolului al V-lea a. Chr., un caracter aproape generalizat, fiind o expresie a deciziei unui oraș de a emite (cu alte cuvinte, o suveranitate prin imprimarea însemnelor locale) și a dispune de un instrument într-o cantitate suficientă și circulatorie, cu o valoare definită și impusă la un curs intern conform cu interesele autorității. Primele emisiuni apar la Histria din secolul al V-lea a. Chr., la Callatis din secolul al IV-lea a. Chr. și la Tomis de la jumătatea secolului al III-lea a. Chr. Monedele, cu precădere cele realizate din metale nobile, au susținut activitatea economică, comercială, politică, precum și costul angajării la distanțe mari, devenind o adevărată instituție folosită în sens larg de lumea orașelor grecești.

Monedele autonome ale celor trei cetăți vest-pontice dobrogene cuprind totalitatea tipurilor și variantelor de emisiuni monetare produse în atelierul fiecărui centru, în regim de independență politică și economică (Capelli 1961 21). Ele au fost o expresie a suveranității (Martin 1985 *passim*), a capacității fiecărei colonii de a-și crea un instrument propriu de plată, de dorit a fi utilizat și a obține profit (Kraay 1964 91) pe piața locală mai întâi, și apoi, dacă a fost validat și acceptat, pe o arie mai largă (inter-chora și chiar mai departe). Propria legitimare prin intermediul monedei oferea prestigiu și prosperitate. Reprezentările iconografice corespund unor zeități, probabil de mare importanță pentru populația din cetate și nu numai, ele fiind însoțite de elemente specifice care le definesc prin caracteristici și atribute. De aceea, faptul că realizările de pe monedele autonome ale artei coloniale grecești din bazinul pontic, cu precădere ale celor de pe țărmul vestic, nu se pot ridica, per ansamblu, la nivelul celor din Grecia continentală, poate fi înțeles și tratat ca atare, în funcție de realitățile existente și mai ales de resursele folosite. Pentru începutul activității monetare a atelierului, putem lua în considerare aducerea unor meșteri gravori din centre importante ale lumii grecești din epoca respectivă, așa cum se întâmpla cu arhitecții și cu sculptorii (Poursat 1998, 137-138). Ulterior, probabil, au fost folosiți meșteri-artiști locali sau zonali care ar fi fost deja capabili să preia „ștafeta” de la cei anteriori.

Au fost identificate în activitatea artistică (inclusiv numismatică) din lumea greacă mai multe perioade. Prima etapă (650-480 a. Chr., perioada artei arhaice) nu a fost cunoscută, având în vedere lipsa creațiilor vest-pontice, cea de a doua etapă (480-415 a. Chr., perioada artei de tranziție) a adus cu sine o atenție deosebită acordată detaliului și realizării chipului uman realist, ca și apelarea la elemente imaginare (poate o cauză a originalității iconografiei histriene timpurii), a treia etapă (415-336 a. Chr., perioada artei

fine) este caracterizată prin grația artei monetare și tehnica de execuție superioară, a patra etapă (336-280 a.Chr., perioada artei fine târzii) aduce o „explozie” a capetelor văzute din profil ale divinităților, a cincea etapă (280-146 a. Chr., a declinului artei) se manifestă prin decăderea accentuată a calității de redare și execuție și o masivă lipsă de originalitate, și în sfârșit, ultima etapă privitoare la tema noastră (146-27 a. Chr., a decadenței continue) unde brutalitatea stilului și lipsa de atenție în ceea ce privește detaliile, forma generală de prezentare și tehnica de execuție sunt dominante (Rawlings 1935 20).

Ca observație generală, ca și în arta grecească, imaginea redă mișcarea de la dreapta la stânga (Winckelmann 1985 235), foarte rar invers, personajele feminine sunt de cele mai multe ori greu de diferențiat de cele imberbe masculine și poate, ca rezultat al desăvârșirii unor simboluri locale, reversurile ne par superioare aversurilor, din punct de vedere iconografic, calitativ și ca diversitate în reprezentarea detaliilor. Și, nu în ultimul rând, reprezentările divinităților prezente pe aversul exemplarelor aparținătoare diverselor tipuri monetare sunt „copii” ale portretelor unor statui, imagini din frize sau metope prezente în polisuri în locuri publice și particulare (piețe, temple, sanctuare etc.), fapt atestat și în alte zone coloniale apropiate sau mai puțin apropiate de coasta vest-pontică (Kobylyna 1972 19; Price, Trell 1977 *passim*; Castrizio 1998 83-101). Unele diferențe de execuție ar fi posibil să se datoreze „imprimării” talentului caracteristic fiecărui artist monetar implicat în desfășurarea procesului monetar.

În general, în lumea greacă, folosirea unor anumite divinități a fost considerată ca o practică de omagiere a unor secvențe memorabile sau a unor zeități întemeietoare pentru polisul respectiv (Psoma 2003 60; Lacroix 1999 207-214). În perioada clasică asistăm la generalizarea apariției pe aversul monedelor a capului unei divinități, iar pe revers a atributelor însoțitoare. În general, toate tipurile existente pentru centrele emitente sunt definite de zeități locale (Gerin *et alii* 2001 87). Sigur că prezența unor zeități pe monede depinde, printre altele, și de semnificația și simbolistica religioasă a cetății (Perriere, Colombani 1979 61), or viața religioasă de la Histria este cunoscută ca fiind foarte dinamică (Domăneanu 2003-2005 102). Ele au emis monede de argint și bronz, ale căror valori puteau fi recunoscute ca atare pe piața locală sau în exteriorul său, în mediul autohton și grec. În mod normal, suntem reticenți a oferi anumite valori pieselor de bronz emise de către cetățile vest-pontice dobrogene, așa cum se întâmplă destul de des și în cazul a numeroase alte monede de bronz ale variilor cetăți din lumea greacă (Picard 1998 8). Fie că sunt submultipli, fie unități inferioare ale sistemului monetar, ele au fost realizate pentru a ușura tranzacțiile interne și numai rareori, și atunci accidental (pentru secolul al V-lea a. Chr.), pe cele externe.

Cele trei ateliere au emis numeroase tipuri monetare autonome, imprimate în argint și bronz. Ele au fost decorate cu variate personaje feminine și masculine existente în panteonul grec, a căror imagine a fost utilizată în decorarea artistică a monedelor specifice fiecărui centru. La acestea trebuie adăugate reprezentările specifice „bestiarului” Pontului Euxin, așa cum sunt mamiferele și păsările. Cu alte cuvinte, au fost alese reprezentările zeilor, ale eroilor, ale simbolurilor vegetale și animale. De asemenea, după cum aminteam anterior, cele mai multe dintre ele sunt însoțite, mai puțin pe avers și mai mult pe revers, de atributele specifice, care explică și domeniile lor de competență, uneori complementare. Din punct de vedere artistic, asistăm la o diversitate în execuție, stilul fiind impus și în funcție de perioadă sau de posibilitățile financiare și economice pe care le avea cetatea, încadrându-se, de regulă, într-o anumită circulație a fenomenului artistic. Totodată remarcăm, în general, foarte buna realizare și conservare a reliefurilor. Ele nu au fost, după părerea noastră, alese întâmplător, ci corespund unui context spiritual și simbolistic specific lumii grecești, al fondării, al miturilor, al unor curente artistice și religioase, al diferitelor perioade de creație (Price 1999 *passim*) etc. De asemenea, alternanța tipurilor monetare a fost pusă, în general, fie pe seama unor evenimente politice majore, fie în legătură cu unele cerințe monetare (Gerin *et alii* 2001 88). Nu trebuie neglijată posibilitatea ca multe din reprezentările iconografiei monetare să fie inspirate din arta templelor locale, din *statuaria* etc. (Kobylyna 1972 19; Price, Trell 1977 *passim*; Castrizio 1998 83-101), deși tot atât de mult inspirația artistică s-ar putea datora artei grecești universale, specifică fiecărei comunități elene și, în același timp, tuturor. Am intui poate, în acest sens, o influență a unor ateliere din sudul Italiei, măcar teoretic din punct de vedere iconografic, tot așa cum o influență artistică a Atenei se poate identifica în iconografia acelorași ateliere din sudul peninsulei italiice (Holloway 1978 54-55). În lumea greacă arhaică și clasică a fost preferată implicarea în artă a două teme, sacrul (divinitatea) și profanul (eroul), fapt ilustrat inclusiv în iconografia monetară. În perioada elenistică ne îndreptăm în artă spre social și civil, cele două teme anterioare (mai ales cea eroică) devenind din ce în ce mai puțin vizibile. Elementul mitologic rămâne în continuare palpabil, și din nevoia de a personifica variatele aspecte ale vieții cotidiene (familiale și oficiale), inclusiv sentimentele umane.

Remarcăm, pentru monetăria histriană, folosirea în epoca arhaică a ceea ce este cunoscut ca *quadratum incusum*, prezent pe primele emisiuni de argint locale, a căror valoare, credem, era, pentru început, cu precădere simbolică, convențională. De altfel, la fel ca și în cazul restului lumii grecești, moneda arhaică a cunoscut atribuții economice, sociale, și nu în ultimul rând simbolice (Seaford 1994 *passim*; Von Reden 1995 *passim*). Pe aversul acestora sunt reprezentate două capete ale uneia sau a două divinități. Reversul lor, ca la majoritatea tipurilor lucrate în bronz în perioada autonomă, reprezintă însuși simbolul cetății, *parasemon*-ul acvilă pe delfin, orientarea lor fiind, de regulă spre stânga și mai rar spre dreapta. Cu alte cuvinte, aversul și reversul monedelor de argint histriene reflectă, din punct de vedere simbolic, pe de o parte sacrul, pe de alta profanul (Gramatopol 1982 157). Faptul că monetăria histriană a rămas fidelă respectivei reprezentări câteva secole bune trădează un clar conservatorism iconografic și stilistic, ce poate fi explicat din multe puncte de vedere, inclusiv economic. Iar emblema orașului, acvila pe delfin, prezintă pe monedele de argint și de bronz, este pusă în evidență cu prisosință, la fel ca și pe piese ale altor centre grecești, de o manieră constantă și chiar cvasi-predominantă pentru toate tipurile emise în perioadă autonomă (Jenkins 1972 40). Cele două capete inversate par să dețină atât o semnificație cultică, cât și una simbolică, existând o îngemănare aproape perfectă, compunând un mesaj care ne scapă astăzi, rămânând la stadiul presupunerilor, al ipotezelor mai mult sau mai puțin plauzibile. Pentru a recapitula informațiile existente, privind iconografia acestui tip monetar foarte apreciat și căutat în epocile respective: caracteristicile primei grupe (severitate arhaică, păr perlat sau buclat, *quadrat incusum*), a celei de a doua (semiseveritate arhaică, păr sinuos-buclat, vâlvoi, figură cu detalii foarte bine individualizate, expresive, *quadrat incusum*), a celei de a treia (păr redat sub forma unor „șnururi groase încolăcite”, fapt ce ar putea fi identificat, dacă nu exagerăm, cu elementele unei căciuli, prezența slabă a unui contur de *quadrat incusum*); a celei de a patra (capetele sunt adolescentine, părul fiind redat cu cărare pe mijloc, mai mult ondulat, uneori cu „zulufi” pe frunte, „perlarea” anumitor detalii, puritatea liniilor, sobrietatea desenului și eleganța formelor se observă pe marea majoritate a exemplarelor corespunzătoare acestei serii, trădând stilul nou, mult evoluat), compun un ansamblu reprezentativ pentru capacitățile artistice ale monetăriei locale, cu certe influențe venite din curentele artistice specifice lumii grecești arhaică, clasică și elenistică.

Ca și în cazul altor monetării de epocă greacă (Hill 1927 12 și 15), artiștii monetari callatieni au preferat dispunerea pe aversul pieselor a personajelor privite din profil, adaptate formei circulare a monedei, tratându-se, mai ales în prima sa parte, cu foarte mare atenție, detaliul. Multitudinea de ștanțe constatată, în general, la majoritatea tipurilor monetare emise de către cetate în perioada autonomă, ne-ar indica două posibilități. Fie este vorba despre o emiterie masivă la un anumit moment dat, fie ne aflăm în fața unei emiteri, al respectivului tip monetar, într-un timp îndelungat. Ambele variante propuse pot fi valabile, în funcție și de respectivul tip monetar, coroborând informația cu numărul descoperirilor, cu aria acestora de descoperire, cu variantele stilistice ale aceluiași portret etc. La Tomis, în perioada autonomă, vorbim de existența unui număr de opt (posibil zece?) tipuri monetare, aproape fiecare cu variante sau cu serii diferite, din punct de vedere iconografic și cronologic. Se pot observa, pe alocuri, unele greșeli de imprimare, de cele mai multe ori datorate deplasării accidentale și nedorite a ștanței.

Calitatea deosebită a imaginilor din perioada secolelor IV-III a. Chr. nu surprinde, având în vedere ce a reprezentat elenismul în multe alte domenii artistice. Monedele de bronz cu „roata”, turnate și mai puțin bătute au fost emise în cantități semnificative, fiind de remarcat circulația lor la distanțe foarte mari geografice, dar și cronologice, fiind găsite „în reutilizare” chiar în contexte din secolele V-VI p. Chr (Poenaru Bordea 2001 16). Perioada secolelor IV-III a. Chr. pare a fi caracterizată, din perspectiva activității monetăriei locale, ca una de batere regulată, manifestată și printr-o abundență semnificativă a tipurilor monetare în argint și bronz, acompaniată și de o expansiune economică și comercială, cu precădere în mediul autohton interdobrogean și nord dunărean (Talmățchi 2006a 37-39 și 43-47). Spre sfârșitul perioadei de emiterie a monetărilor s-a putut observa o decadentă accentuată a stilului de realizare, tendințe de „barbarizare”, poate chiar uneori o neglijență în tratarea temei iconografice, ca și o reducere reală a numerelor de exemplare pentru fiecare tip monetar în parte. Multe aspecte ale simbolisticii monetare la Histria sunt legate de cultul lui Apollon, fie *Iatros*, fie *Dolphinul*. Artiștii monetari histrieni, cu excepția câtorva elemente prezente și în lumea greacă, și-au demonstrat originalitatea în maniera de execuție a elementelor mitologice, fiind încărcate cu un profund simbolism autentic. Fiecare serie monetară a pus în evidență personalitatea în „meserie” a gravorilor, căpătând valențe oficiale și sacre (Gramatopol 1972 4), fapt remarcat și la Olbia (Rusyaeva și Rusyaeva 1987 29-38). De asemenea, am identifica aproape în cadrul fiecărui tip monetar în bronz ușoare modificări stilistice, trădând mai multe etape de realizare, ștanțe de

avers și revers cvasi-multiple și implicit, un interes continuu de emitere a lor în funcție de realitățile economico-comerciale și financiare locale și extralocale definitorii (pe post de monedă divizionară). Pe lângă zeitatea deja menționată mai enumerăm pe Istros, Demetra, Dionysos, Helios, Dioscurii, Herakles, Zeus, Artemis, Atena – (de altfel cea mai comună prezență pe monedele grecești în general (Seaby 1966 13) – Hermes etc., fiecare însoțită de majoritatea atributelor. Cele mai multe sunt redată de o calitate bună, mergându-se chiar până la detaliile exacte ale trăsăturilor. Interesantă este apariția pe aversurile monedelor a celor mai reprezentative (atât ca vechime cât și ca importanță) divinități adorate pe plan local sau zonal, iar pe revers, cu puține excepții, apar numeroase însemne și atribute ale respectivelor zeități. Sunt respectate în general rolul și locul ocupat de fiecare zeitate în funcție de originea milesiană sau doriană a emitenților. Sunt de remarcat imagini valoroase din punct de vedere a calității artistice, cu varii detalii anatomice ale chipului. Acesta ar fi doar un simplu indiciu asupra bogatei vieți religioase manifestate în Histria, dar și în celelalte două colonii dobrogene, după cum vom vedea în continuare. Pe monedele din perioada arhaică, părul era redat la persoanele masculine lung și coafat sub forma buclelor ondulate, răsucit la ceafă, sau sub forma unor meșe pe frunte. Pentru perioada clasică și pentru cele care au urmat tunsoarea era mai scurtă. La persoanele feminine părul era în bucle sau legat cu panglică, aceasta din urmă apărând și la persoanele masculine (Rachet 1998 79-80). Modelul se caracterizează printr-o foarte mare atenție acordată atât întregului, cât și detaliului, tratat în mod minuțios de către gravor.

Monedele elenistice din coloniile vest-pontice dobrogene trădează prin expresivitatea și calitatea elementelor iconografice o viață religioasă vie, de o intensitate remarcabilă. Personajele sunt, de cele mai multe ori, prezentate într-o atitudine relaxată, pline de personalitate, ușor surâzătoare sau „favorabile”, cu o popularitate faptică. Nu este exclusă precizia detaliilor fizionomiei. Indiferent că sunt personaje masculine sau feminine, remarcăm, de cele mai multe ori, eleganța, grația și finețea execuției. Cu excepția reversului monedelor de la Histria, nu există o violență a mișcării, nu apare o perturbare a unei armonii religioase. „Podoaba cea mai de preț a seriilor elenistice este portretul monetar.” (Gramatopol 1991 236; Davies, Kraay 1973 *passim*; Dillon 2006 *passim*).

S-ar putea identifica, poate, o mare omogenitate în ceea ce privește permanentizarea în toate centrele și între centre a tipurilor monetare, dar și o evoluție progresivă a stilurilor respective, de ce nu, de factură locală. Această lume animală, foarte bine reprezentată în lumea greacă, dar mai puțin în coloniile vest-pontice dobrogene, pare a fi depășită de cea vegetală, dacă ar fi să enumerăm vița de vie, spice (spic) de grâu, frunza (de stejar sau de laur) etc. Nu în ultimul rând, la diversitatea iconografică contribuie lumea cultelor, fie a celor doar de tradiție locală, fie a celor de tradiție grecească specifice lumii grecești în ansamblu. Reprezentarea lui Apollon, în general, cuprinde o figură imberbă, cu trăsături delicate, frunte înaltă, părul organizat în șuvițe și cu bucle ce pot ajunge pe umeri, cunună de lauri, un astfel de portret constituindu-se într-un ideal de frumusețe (Guirand 1935 104). În funcție de epitetul însoțitor poate avea și alte detalii caracteristice. Monedele dețin o aleasă ținută artistică, dacă facem o comparație cu realitățile artistice interpontice sau a celor specifice coastei de vest și nord-vest a Pontului Euxin. Dar moneda grecească reprezintă, în general o operă de artă de o frumusețe rară, remarcându-se și prin migala deosebită de execuție la scară minoră (Callataj 2007 19-33). Și nu în ultimul rând este de remarcat „tinerețea” majorității reprezentărilor diverselor zeități, lucru specific modului lor de redare din întreaga lume greacă, în asociere cu seninătatea, prospețimea și aspectul înfloritor al personajelor etc. (Otto 1995 135) (iar veșnicia și permanența lor „donată” eternității joacă același rol și prin intermediul documentului metalic monetar supus călătoriei în timpul „uman”).

În perioada secolelor II-I a.Chr. se poate observa o orientare a orașelor grecești spre emiterea monedei de bronz care, din păcate, prezintă o imagistică mediocră, ca stil și temă. În cadrul unor serii monetare din acest interval temporal, putem identifica chiar o vulgarizare a detaliilor de execuție iconografică, ele devenind precare și anodine. De remarcat faptul că monetăria de bronz a orașului histrian a emis în paralel cu cea de argint, intermitent, pe anumite secvențe cronologice.

Din punct de vedere etimologic, prin legendă se înțelege tot ceea ce s-a scris pe o monedă, ceea ce permite cunoașterea etnicului, a magistratului însărcinat cu apariția ei, a autorității suverane emitente și, în final, recunoașterea monedei ca atare (Rebuffat 1996 189). Legenda avea rolul, în antichitate, de a identifica moneda (cu o funcție ce depindea de variați factori) și de a o autentifica, ea contribuind la exprimarea valorii politice a piesei (Jones 1972 39-43; Gauthier 1975 169; Manganaro 1999 *passim*). În general, în lumea greacă, monedele poartă pe revers numele atelierului emitent sau etnicul (la genitiv), de obicei abreviat, alături de litere și monograme (marcă de emisiune, semnături ale gravorilor) (Melville-Jones 1993 *passim*;

Gerin *et alii* 2001 88; Hansen, Nielsen 2004 144-145). Sunt de identificat, în cadrul celor trei monetării, și exemplare din diferite tipuri care prezintă o scriere retrogradă, cu reale trăsături „barbare”. O altă problemă este cea a numelor magistraților prezente în formă prescurtată pe monede. Acest procedeu începe să fie practicat odată cu secolul al IV-lea a. Chr., prin imprimarea unor simple inițiale sau a formelor reduse ale numelor magistraților respectivi (Gauthier 1975 174). În acest sens, prin prezența acestui nume, a reprezentantului statului sau a orașului emitent, se oferea, pe de o parte, garanție, iar pe de altă parte, se acorda o onoare persoanei ce-i revenea responsabilitatea să răspundă în mod direct de emiterea monedelor, din punct de vedere calitativ și cantitativ. Uneori nu se mai prefera apariția unei părți din nume, ci se apela doar la un simbol sau la o monogramă, ceea ce părea a fi suficient, dacă rangul magistratului era modest. Tomisul, ca și Callatisul, deține un număr impresionant de semne epigrafice, în forme diverse, care, dacă am exclude unele posibile erori de batere, pot indica o anumită succesiune cronologică. Monogramele și siglele sunt prezente, în general, pe toate tipurile monetare pe care le-au emis cetățile în epoca autonomă.

În sens strict, prin metrologie numismatică se poate înțelege cunoașterea și studiul greutăților diferitelor tipuri monetare, corespunzătoare unuia sau mai multor sisteme monetare, într-o anumită perioadă sau o succesiune de secvențe cronologice. Considerată ca o disciplină autonomă (Mihăilescu-Bîrliaba 2003 232), ea a dovedit, în general, că alegerea standardului de greutate nu era făcută la întâmplare, ci se ținea seama de necesarul economico-comercial și de întrebuintarea zilnică, curentă pe piața locală (Boardman 1988 265). Una din primele denominări în lumea greacă (la piese de argint) pare a se fi petrecut la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea a. Chr. (Kim 2001a 7-21; Kim 2001b 44-51). Alegerea unui anumit etalon monetar, conform unui sistem adoptat de către fiecare cetate, a reprezentat o necesitate, inițiativa modificării sale în timp fiind în funcție de realitățile zonei sau ale perioadei și de necesitatea controlului cantității și calității monedelor aflate sub supraveghere. Așa cum se observă pentru zona noastră, ca și pentru altele din lumea greacă, pot fi folosite în același timp variate sisteme ponderale, uneori într-o succesiune cronologică (Cahn 1965 19-23; Preda, Nubar 1973 21). Studiul succesiunii și identificării sistemelor ponderale în timp este un proces dificil, cu atât mai mult cu cât greutatea monedelor ajunse până la noi a fost afectată de o multitudine de factori (inclusiv de sistemul „al marco”, ce a fost prezent în vestul Pontului Euxin) (Gerasimov 1971 18), ceea ce, destul de ușor, ne poate direcționa spre considerații eronate. În acest sens, o diferență mai mare sau mai mică de greutate de la o monedă la alta nu implică, neapărat, și căutarea cu tot dinadinsul a unei corespondențe într-un alt sistem monetar. Trebuie subliniat faptul că, pentru monedele de argint de la Histria din epoca autonomă, marja ponderală pentru nominalurile mari oscilează, pe parcursul a 300-350 de ani de emitere până la 5 g! Pe de altă parte, această „emitere pe parcursul a sute de ani” nu trebuie să fie văzută ca activitate zilnică, săptămânală, lunară etc. Au fost emiteri care au ținut seama de anumite cerințe, fapt care implică pauza în baterea de monede în intervale cronologice variate. Spre exemplu, la Olbia, baterea monedelor de argint fără întreruperi pare a fi valabilă doar pentru intervalul cronologic delimitat de a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., respectiv al doilea sfert al secolului al II-lea a. Chr. (Karyškovskij 1999 21). De asemenea, s-a identificat un raport direct între stilul artistic de execuție și pondul monedei în general (Preda și Nubar 1973 22).

Folosirea sistemului „al marco” în fabricație asigura o oscilație pozitivă sau negativă raportată la etalon. De asemenea, multe din piesele monetare cunoscute au o greutate actuală mai depărtată de cea inițială. Existau, în mod cert, abateri de la rigoarea necesară, poate mai puțin la emisiunile de argint și aur din centre. Informațiile actuale, totuși, sunt destul de departe de a fi satisfăcătoare, doar dacă ținem seama de uzura prin circulație, apoi de variile deteriorări exprimate în pierderi accidentale, fie mecanice (inclusiv procesul de contramarcare), fie ce țin de condițiile de mediu și de ce nu, de unele neglijențe de execuție. Am observat, analizând diferite serii monetare grecești, că pot exista piese care să aparțină aceluiași tip monetar cu greutate dispersate, diferențele fiind semnificative. Extremele ar semnifica fracțiuni sau multipli pentru o valoare specifică pieții căreia îi era destinată și unde era utilizată (Picard 1998 13-14). De asemenea, așa cum s-a demonstrat, monedele ajunse până astăzi reprezintă expresia unor vârfuri de emitere, importante ca număr de piese, din anumite perioade, pentru anumite serii. Deci, și în acest mod, s-a realizat o selecție necontrolată, din care pot rezulta, eventual, deficiențe de apreciere în cadrul analizelor supuse cercetării de profil (Callataj 2000 87-109; Liampi 2003 97).

După cum am mai menționat, în cazul emisiunilor de argint de la Histria, sunt cunoscute didrahme și drahme, ultimele mult mai numeroase și diversificate din punct de vedere al siglelor sau monogramelor prezente (Părpăuță 2006 36). Diferențele de greutate sugerează posibilitatea emiterii respectivei serii cu sigle

sau monograme în mai multe etape, de cele mai multe ori la distanță temporală, în funcție de necesitățile economice și de rularea magistraților economici ai centrului milesian. Nu lipsită de importanță, pe lângă prezența nominalului major, este prezența diviziunilor monetare de argint. Exemplarele rămân pentru o bună parte de timp subdiviziuni ale drahmelor cetății. Diferențele de apreciere a lor de la o serie la alta depindeau de sistemul monetar adoptat de cetate, raportul fiind relativ ca și în alte spații monetare ale lumii grecești (Bérend 1984 7-30). Sistemul fenician adoptat de către cetate la debutul monetăriei (piese cuprinse între 8,26 - 8,36 g) era cel valabil la momentul respectiv în întreg bazinul pontic. Cel attic a fost adoptat odată cu perioada lui Alexandru al III-lea (Moisil 1928 159, 162). Readoptarea acestuia începând cu 280 a. Chr. de către cetate permite baterea emisiunilor pseudo-alexandrine (până spre 220 a. Chr) și pseudo-lysimahi (ultimii dintre ei în timpul alianței cu Mithridates al VI-lea Eupator). Chiar și în aceste condiții, credem că emiterea monedelor cu cele două capete continuă până spre secolul al II-lea a. Chr., pe fondul unei reduceri accentuate și probabil succesive a greutateii în argint a pieselor. Scăderea greutateii pieselor de argint mai poate fi explicată și prin inversarea direcției de penetrare a acestora, din afara cetății și a chorei spre piața internă a polisului, în circulație monetară (același proces poate fi urmărit și la Olbia) (Karyškovskij 1999 21). Or o monedă mai mică (ca modul și pond) era cerută de realitatea cotidiană. De asemenea, scăderea calității argintului folosit la baterea monedelor, respectiv chiar pregătirea pastilelor de *billon* poate să se înscrie în cadrul aceluiași fenomen.

Pe de altă parte, și trecerea ordonată de la un sistem monetar la altul pare a fi avut drept consecință la Histria scăderea continuă a etalonului de greutate monetar. Acesta nu este un fapt întâmplător, fiind parte integrantă a unui fenomen monetar practicat și desfășurat în întreaga lume greacă. Și, nu în ultimul rând, fiecare din sistemele metrologice create în lumea greacă aveau standarde ideale, care nu erau de cele mai multe ori respectate nici măcar în monetăriile centrelor originare (dacă se face o verificare simplă a greutateii medii a monedelor „reale”).

Prin tipul lor, și nu în ultimul rând prin greutate și modul, unele piese se constituie în fracțiuni în bronz pentru sistemul monetar histrian, callatian și tomitan existent la momentul emiterii acestora. Tot atât de adevărat este și faptul că ele par a fi realizate în sistemul „al marco”, dacă ținem seama de formă (uneori neuniforme), mod de prezentare imagistică și, nu în ultimul rând, de neregularitățile cvasi-dese. Aceste imperfecțiuni credem că sunt normale în cadrul procesului tehnologic, de execuție, în monetării din bazinul pontic specific secolelor V-I a. Chr. De aceea, un calcul matematic proporțional în cazul raportărilor la valori și date specifice unui anumit sistem ponderal poate oferi surprize nefericite, neconcordante.

Stadiul cercetărilor metrologice privind monedele cetăților grecești din Pontul Stâng este departe, încă, de a putea fi finalizat, având în vedere succesiunea sistemelor monetare existente în cele trei colonii, sensibil diferite, alături de diferențele puternice manifestate în interiorul fiecărui sistem monetar, nefiind fenomene absolute. Totuși, varietatea sistemelor ponderale din cele trei cetăți poate avea legătură cu eventualele noi direcții economice manifestate în funcție de interesele sau curențele epocii respective (Iliescu 1976 96-97). La aceste elemente ar putea fi adăugate și alte probleme deosebit de complexe asupra cărora nu mai dorim să stăruim.

Nici astăzi nu putem considera a fi încheiată stabilirea exactă a cronologiei emisiunilor cetăților vest-pontice, existând mai multe puncte de vedere, reperele cronologice fiind limitate de datele furnizate de descoperiri, mai ales cele provenind din tezaure. Dar, din punctul nostru de vedere, pentru analiza cronologică, trebuie excluse depozitele monetare funerare, descoperite în cadrul necropolelor. Și aceasta în virtutea mai multor aspecte specifice unor astfel de descoperiri. Aceste exemplare sunt folosite ca „obol al lui Charon”, având o destinație precisă. În cazul mai multor exemplare, ele se constituie în depozite voluntare. Uneori sunt folosite ca bijuterii sau alte accesorii, cele mai la îndemână amulete (Talmațchi 2006b 72). Ele reprezintă, așa cum s-a observat deja, atât pentru lumea elenistică cât și pentru cea romană, numerar ce nu mai era folosit pe piața monetară locală, fiind ieșite, uneori și de câteva decenii bune, din circulația monetară, constituindu-se în piese relict. Cu atât mai mult pentru piesele care au fost realizate în bronz sau cupru. Probabil că depozitele funerare cu mai multe exemplare sunt strânse în timp, intervalul cronologic fiind variat și în funcție de realitățile epocii respective și de amploarea sau decadența evoluției circulației monetare locale. Datarea unor complexe funerare închise, descoperite, spre exemplu, în Tomis, s-a făcut, de cele mai multe ori, prin prisma pieselor monetare, în general pe baza cronologiei existente la momentul descoperirii și destul de puțin pe baza restului inventarului. Nu de puține ori s-a putut constata o divergență între datarea altor piese de inventar (ceramice, de sticlă etc.) și monede. În consecință, datarea acestora este extrem de labilă. Apoi, astfel de descoperiri monetare pot sau mai degrabă nu pot ilustra imaginea circulației monetare

de la un moment dat, tocmai și în virtutea celor precizate mai sus. Ele pot ilustra activitatea atelierului, pot oferi **eventual** (când sunt într-un număr mai mare) indicii privind succesiuni de magistrați monetari etc. Ele nu sunt, în mod absolut, piese retrase imediat de pe piața monetară locală. De cele mai multe ori, nu pot oferi repere precise cronologice sau semnale neapărat privind emiterea în paralel a unor tipuri (selecția lor intenționată împiedică acest demers). Evidența datelor și sistematizarea lor poate oferi indicii pertinente care însă, în mod firesc, nu se pot transforma în certitudini perene. Remarcăm faptul că evoluția procesului de colonizare în Occidentul grec a permis emiterea de monedă începând cu prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. și a căpătat valențe deosebite pe parcursul și spre sfârșitul aceluiași secol (Lacroix 1965, 9). În spațiul vest-pontic, fenomenul debutează în secolul al V-lea a. Chr., mai întâi la Histria, apoi la Tomis și Callatis. Finalul monetărilor autonome pare a se întâmpla aproximativ asemănător, manifestându-se spre sfârșitul secolului I a.Chr., fapt datorat cu precădere presiunii politice, militare și economice incipiente venite dinspre lumea romană.

În cadrul atelierelor monetare, în toate cele trei orașe a fost practică contramarcarea. Dacă Histria are o prezență mai timidă în acest sens, Callatisul și Tomisul dețin o adevărată varietate de contramărci. Ce se poate observa, în general, este tendința de contramarcare a pieselor de modul mare, distrugerea reversului la unele piese – fapt datorat de regulă procedurii tehnic etc. Ar fi posibil să identificăm două perioade de contramarcare, la care enunțarea secvențelor diferite cronologice este dificil de realizat. Constatăm o primă categorie de contramărci de diametru mare, aproape cât toată pastila monedei, și o a doua cu contramărci de mărimi medii și mici, una sau mai multe pe o singură față, uneori suprapunându-se. Tot în general, tipurile contramărcilor celor trei ateliere sunt limitate, ca și aplicarea lor. Totuși, folosirea acestui procedeu, probabil în secolele II-I a. Chr., ne relevă și faptul că cetățile nu mai erau capabile de a-și mai procura, local sau din import, resurse de metal pentru baterea altor monede, necesare în procesul economic și comercial, constituindu-se într-o miză foarte importantă pentru derularea în continuare în sens pozitiv a respectivului proces. Iar cum resursele lor au fost în mod sever reduse, pentru a continua sau măcar a mima pe plan intern aproximativ o economie monetară. Or refolosirea unor piese emise cu 100-200 de ani mai devreme, cu mici excepții, prin metoda contramărcării pare singura posibilă. Dacă era vorba, în acest sens, de o criză generală în lumea greacă sau doar de una regională este dificil de specificat.

Spre finalul ultimei părți a mileniului I a. Chr., la Histria, Callatis și Tomis, ca și în restul coloniilor de pe țărmurile de nord, nord-vest și vest ale Pontului Euxin, au fost probabil bătute monede de aur (stateri) și de argint (tetradrahme, drahme). Acestea au fost imprimate cu legende aparținând lui Alexandru cel Mare și Lysimach, fiind emisiuni postume cu un rol bine individualizat în cadrul realităților politico-militare de la sfârșitul secolului al II-lea a. Chr. și prima jumătate a secolului I a. Chr. În general, baterea monedelor cu reprezentarea lui Alexandru al III-lea, din seriile binecunoscute imprimate în aur și argint, s-a manifestat mult timp și după decesul suveranului macedonean, până în jurul anului 225 a. Chr. (Le Rider 1986 3-51) și chiar după acest moment cronologic. În acest context, cetățile vest-pontice dobrogene pot fi considerate, având în vedere numărul și aria atelierelor monetare care au avut emisiuni de aur postume din tipurile Alexandru cel Mare și Lysimach, ca fiind ateliere monetare marginale, dar, totodată, capabile de a produce serii de bună calitate artistică, integrându-se într-un proces monetar amplu care avea la bază o monedă uniformă (Seyring 1958 615). Unele din rațiunile emiterii lor au fost susținerea eforturilor militare ale lui Mithridates al VI-lea Eupator, respectiv plata, de către coloniile grecești, a unor șefi politici care aparțineau populației autohtone, de regulă de la nordul Dunării (Carradice și Price 1988 127). Emiterea staterilor și a tetradrahmelor specifice celor două tipuri considerate, iconografia și cronologia lor, funcțiile și implicațiile ce le-au creat într-un spațiu geografic extrem de generos, sunt încă supuse cercetării. O cauză a acestei stări de lucruri este numărul mic de exemplare cunoscut, complexitatea politico-economică a intervalului cronologic considerat ca perioadă de emisie și numeroase alte aspecte. Ele rămân peste timp ca simboluri monetare de prestigiu, care se caracterizează prin frumusețe condensată, desăvârșită în suport iconografic. Există și posibilitatea emiterii pieselor de aur și argint din tipurile postume Alexandru al III-lea și Lysimach într-un centru mai mare care să fi imprimat variate sigle și monograme. Aceste piese urmau să fie destinate fiecărui centru în parte pentru recrutarea și plata mercenarilor la fața locului. Nu de foarte mult timp, având în vedere și cercetările de aproape 100 de ani făcute asupra monetăriei preromane de la Olbia, s-a ajuns la concluzia neemiterii în acest centru important, nu numai monetar din bazinul pontic, a emisiunilor de aur postume din tipul Lysimach (Karyškovskij 1999 21). Din punctul nostru de vedere (și nu numai¹) baterea

¹ Aceași opinie este împărtășită și de către prietenul și colegul Viorel Petac de la Cabinetul Numismatic al Academiei Române.

acestor monede oriunde, dar nu în atelierile locale, nu este o ipoteză neplauzibilă, atâta timp cât unele neclarități ivite în cercetarea metodologică și de ansamblu a problemei pot fi născute tocmai din dorința de a impune baterea lor în cele trei monetării (ca și în cazul altor monetării grecești din bazinul pontic). Dar, suntem pe deplin conștienți, este dificil de argumentat solid în acest moment o asemenea ipoteză. Noi preferăm să o lăsăm la stadiul de lucru.

Emisiunile celor trei cetăți din perioada autonomă reprezintă, ținând seama de raporturile dintre monedă și artă, dintre monedă și simbol și dintre monedă și circulație, izvoare numismatice de prim ordin în ceea ce privește cercetarea vieții artistice, religioase, economice și comerciale, specifice secolelor V-I a. Chr. (cu mai multe perioade relevante) din teritoriul pontic. Moneda grecească a reprezentat, după părerea noastră, în epoca autonomă, un univers complex, creat de gândirea economică, de gândirea politică, de gândirea artistică și nu în ultimul rând, de cea religioasă. Fiecare monedă era o operă în sine, iar cetatea era beneficiara unor serii monetare splendide, așa cum pare a fi situația în secolele autonomiei orașelor vest-pontice dobrogene. Fie că analizăm reușite deosebite din punct de vedere artistic, fie că analizăm reușite din punct de vedere tehnic, tipurile monetare se înscriu în categoria pieselor specifice curentului zonal sau în perioada de început a trăsăturilor generale ale lumii grecești. Totodată, este de amintit că „progresul sau regresul monetării grecești antice precede în paralel progresul sau regresul artei frumoase în genere” (Ricci 1917 421-422).

Bibliografie

- Alexandrescu 1986 – P. Alexandrescu, *Aristotel despre Constituția Histriei*, StCl, 24, 1986, 63-70.
- Avram 2003 – Al. Avram, *Histria*, în *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, volume I, edited by D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, *Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece*, nr. 4, Thessaloniki, 2003, 279-340.
- Bérend 1984 – D. Bérend, *Réflexion sur les fractions du monnayage grec*, în *Festschrift für Leo Mildenberg*, Wetteren, 1984, 7-30.
- Boardman 1988 – J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988.
- Cahn 1965 – H. A. Cahn, *Étalons monétaires en Asie Mineure jusqu'au Ve siècle*, în *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma, 11-16 settembre 1961, vol. II Atti*, Roma, 1965, 19-23.
- Callataÿ 2000 – Fr. de Callataÿ, *Les taux de survie des émissions monétaires antiques, médiévales et modernes. Essai de mise en perspective et conséquences quant à la productivité des coins dans l'Antiquité*, RN, 155, 2000, 87-109.
- Callataÿ 2007 – Fr. de Callataÿ, *Beauté et sublimité des monnaies grecques*, în *Monnaies grecques-Monnaies celtes, Catalogue de l'exposition numismatique de la BCL*, exposition organisée par la Banque centrale du Luxembourg et la Banque de Grèce avec la collaboration scientifique des Cabinets des Médailles de la Bibliothèque royale de Belgique et du Musée national d'Histoire et d'Art (Luxembourg) et le concours de l'Ambassade de la République Hellénique, 13 janvier – 2 février 2007, Banque centrale du Luxembourg, Luxembourg, 19-33.
- Capelli 1961 – R. Capelli, *Manuale di Numismatica*, Milano, 1961.
- Carradice și Price 1989 – I. Carradice, M. J. Price, *Coinage in the Greek World*, London, 1989.
- Castrizio 1998 – D. Castrizio, *La kointhie kyné nelle emissioni monetali e nella statuaria di età classica*, NumAntCl, 27, 1998, 83-101.
- Davies și Kraay 1973 – N. Davies, C. M. Kraay, *The Hellenistic Kingdoms: Portrait Coins and History*, London, 1973.
- Dillon 2006 – S. Dillon, *Ancient Greek Portrait Sculpture. Context, Subjects, and Styles*, Cambridge, 2006.
- Domăneanțu 2003-2005 – C. Domăneanțu, *Histria. Topografia ariilor sacre în epoca greacă*, SCIVA, 54-56, 2003-2005, 85-102.
- Gauthier 1975 – Ph. Gauthier, *Légendes monétaires grecques*, în *Études d'archéologie classique IV. Numismatique Antique. Problèmes et Méthodes, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l'Université de Nancy et l'Université Catholique de Louvain*, édités par J. M. Dentzer, Ph. Gauthier et T. Hackens, Nancy-Louvain, 1975, 165-179.
- Gerasimov 1971 – T. Gerasimov, *Un trésor de drachmes de la cité d'Histria découvert en Bulgarie*, SCN, 5, 1971, pp. 17-19.

- Gerin et alii 2001 – D. Gerin, C. Grandjean, M. Amandry, Fr. de Callataÿ, *La monnaie grecque*, Paris, 2001.
- Grandjean 2001 – C. Grandjean, *Introduction*, RN, 157, 2001, 9-13.
- Gramatopol 1972 – M. Gramatopol, *Quelques considérations sur l'art monétaire de la grande-Grèce et de la Sicile*, Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, série Beaux-Arts, București, 1, 1972, IX, 3-11.
- Gramatopol 1982 – M. Gramatopol, *Artă și Arheologie Dacică și Romană*, București, 1982.
- Gramatopol 1991 – M. Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1991.
- Guirand 1935 – F. Guirand, *Mythologie générale*, Paris, 1935.
- Hansen și Nielsen 2004 – M. H. Hansen, T. H. Nielsen, *An inventory of archaic and classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen polis centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 2004.
- Hill 1927 – G. F. Hill, *L'Art dans les monnaies grecques, Pièces choisies reproduites en agrandissement et décrites*, Paris-Bruxelles, 1927.
- Holloway 1978 – R. R. Holloway, *Art and Coinage in Magna Graecia*, Bellinzona, 1978.
- Iliescu 1976 – O. Iliescu, *Le système monétaire et pondéral à Histria, Callatis et Tomis aux Ve –IIe siècles av. notre ère*, în *Actes du 8ème Congrès International de Numismatique*, New York-Washington, septembre 1973, Paris-Bâle, 1976, 85-98.
- Jenkins 1972 – G. K. Jenkins, *Monnaies grecques*, Paris, 1972.
- Jones 1972 – J. M. Jones, *Epigraphical notes on the Hellenistic Bronze Coinage*, NC, 7, 1972, 12, 39-43.
- Karyškovskij 1999 – P. O. Karyškovskij, *Olbian Coins: Mint and Metrology*, Stratum, 6, 1999, 20-59.
- Kim 2001a – H. Kim, *Archaic coinage as evidence for the use of money*, în *Money and its uses in the Ancient Greek World*, eds. A. Meadows and K. Shipton, Oxford, 2001, 7-21.
- Kim 2001b – H. Kim, *Small change and the moneyed economy*, în *Money, Labour and Land, Approaches to the Economies of ancient Greece*, ed. P. Cartledge, E. E. Cohen and L. Foxhall, London-New York, 2001, 44-51.
- Kobylyna 1972 – M. Kobylyna, *La sculpture antique sur le littoral nord de la Mer Noire*, Moscou, 1972.
- Kraay 1964 – C. M. Kraay, *Hoards, Small Change and the Origin of Coinage*, JHS, 84, 1964, 76-91.
- Lacroix 1965 – L. Lacroix, *Les types des monnaies grecques et leur signification économique*, în *Congresso Internazionale di Numismatica*, Roma, 11-16 settembre 1961, vol. II Atti, Roma, 1965, 93-105.
- Lacroix 1999 – L. Lacroix, *A propos de quelques héros de la légende troyenne selon le témoignage des monnaies grecques*, în *Travaux de Numismatique Grecque offerts à Georges Le Rider*, eds. M. Amandry, S. Hurter, D. Bérend, Londra, 1999, 207-214.
- Liampi 2003 – K. Liampi, *Greece and the Balkans in the Hellenistic Period*, în *International Numismatic Commission, A Survey of Numismatic Research 1996-2001*, ed. Carmen Alfaro et Andrew Burnett, XIII Congreso Internacional de Numismatica, Madrid, 15-19 Septiembre 2003, International Association of Professional Numismatists, Special Publication no. 14, Madrid, 2003, 73-112.
- Manganaro 1999 – G. Manganaro, *Sikelika. Studi di antichità e di epigrafia della Sicilia greca*. Biblioteca di Quaderni Urbinati di Cultura Classica, no. 8, Pisa-Rome, 1999.
- Martin 1985 – Th. R. Martin, *Sovereignty and Coinage, Classical Greece*, Princenton University Press, 1985.
- Melville-Jones 1993 – J. R. Melville-Jones, *Testimonia Nummaria, Greek and Latin Texts Concerning Ancient Greek Coinage, Vol. I: Texts and Translations*, London, 1993.
- Mihăilescu-Bîrliba 2003 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Scurt istoric al Numismatiei*, ArhMold, 26, 2003, 219-240.
- Moisil 1928 – C. Moisil, *Introducere în numismatica Dobrogei, în 1878-1928. Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, AnDob, 9, 1928, 1, 145-175.
- Otto 1995 – W. O. Otto, *Zei Greciei. Imaginea divinității în spiritualitatea greacă*, București, 1995.
- Părpăuță 2006 – T. D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. Chr.-I p. Chr.)*, Iași, 2006.
- Perriere și Colombani 1979 – P. de la Perriere, P. Colombani, *La Numismatique*, 1979.
- Picard 1998 – O. Picard, *La valeur des monnaies grecques en bronze*, RN, 153, 1998, 7-18.
- Poenaru Bordea 2001 – Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăți Istros în perioada autonomiei, în Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, 9-33.
- Poursat 1998 – J. C. Poursat, *Grecia preclasică de la origini până la sfârșitul secolului VI. Istoria Greciei antice – vol. 1*, București, 1998.
- Preda și Nubar 1973 – C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București, 1973.

- Price 1999 – S. Price, *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge, 1999.
- Price și Trell 1977 – M. J. Price, B. L. Trell, *Coins and their cities. Architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine*, London, 1977.
- Psoma 2003 – S. Psoma, *La Grèce et les Balkans à l'époque archaïque et classique*, în *International Numismatic Commission, A Survey of Numismatic Research 1996-2001*, ed. Carmen Alfaro et Andrew Burnett, XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 15-19 Septiembre 2003, International Association of Professional Numismatists, Special Publication No. 14, Madrid, 2003, 39-71.
- Rachet 1998 – G. Rachet, *Dicționar de Civilizație Greacă*, București, 1998.
- Rawlings 1935 – G. B. Rawlings, *Coins and How to Know Them*, London, 1935.
- Ricci 1917 – S. Ricci, *Monete greche*, Milano, 1917.
- Le Rider 1986 – G. Le Rider, *Les alexandres d'argent en Asie Mineure et dans l'Orient séleucide au IIIe siècle av. J.-C. (c. 275-c. 225). Remarques sur le système monétaire des Séleucides et des Ptolémées*, JS, 1986, 3-51.
- Rusjaeva și Rusjaeva 1997 – A. S. Rusjaeva, M. V. Rusjaeva, *Symbolics and artistic features of coin from Olbia of the late-archaic and classic time*, Arheologia Kiev, 4, 1997, 29-38.
- Seaby 1966 – H. A. Seaby, *Greek Coins and their values*, 2nd edition, London, 1966.
- Seaford 1994 – D. Seaford, *Reciprocity and ritual: Homer and tragedy in the developing City-State*, Oxford, 1994.
- Seyrig 1958 – H. Seyrig, *Parion au 3e siècle avant notre ère*, în *Centennial Publication of The American Numismatic Society*, ed. by Harald Ingholt, The American Numismatic Society, New York, 1958, 603-625.
- Talmațchi 2006a – G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.
- Talmațchi 2006b – G. Talmațchi, *Monedele de tip macedonean în Dobrogea, Sfântu Gheorghe*, 2006.
- Von Reden 1995 – S. Von Reden, *Exchange in Clasical Greece*, London, 1995.
- Will 1987 – E. Will, *Les sources des métaux monnayés dans le monde grec*, în *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours*, Actes du Colloque International organisé à Paris du 10 au 12 Janvier 1986 par la Monnaie de Paris, le Centre National de la Recherche Scientifique et le Séminaire de numismatique Marcel Hoc de l'Université Catholique de Louvain, édités par Georges Depeyrot, Tony Hackens et Ghislaine Moucharte, Louvain-La-Neuve, 1987, 97-102.
- Winckelmann 1985 – J. J. Winckelmann, *Istoria artei antice*, vol. I, București, 1985.